

A *-val/-vel* ragos határozó összefüggése az alannyal és a tárggyal

1. Az alábbiakban alternatív vonzatstruktúrák egy fajtáját vizsgálom meg strukturális és szemantikai szempontból. Alternatív struktúrának azt az alternatív használatú (ilyen értelemben tehát ekvivalens) igei szerkezetpárt nevezem, amelyekben a főnévi összetevők egyik, illetőleg másik szerkezetben különböző szintaktikai formában jelennek meg, de lexikailag azonosak:

- (1) *vizet locsol a virágokra*
- (2) *vízzel locsolja a virágokat*

A lexikailag azonos, ám szintaktikailag eltérő bővítmények nem kezelhetők úgy, mint a szóban forgó ige két egymástól elkülönült, opponens vonzatstruktúrája.

1.1. A magyar szakirodalomban a legalaposabb elemzést Zsilka Jánosnak köszönhetjük e tárgy körben (vö. például Zsilka 1971, 1973). Az instrumentális, a tárgy és a lativus alakú helyhatározó kölcsönös, általa szervesnek nevezett összefüggésein keresztül egy teljes, bár vitatható érvényű szintaktikai modellt állított fel, és megkísérelte föltárni az egész nyelvi rendszer dinamikáját.

Bővebb elemzés nélkül, megfigyelésképpen több helyütt fölbukkan a kérdés; E. Abaffy Erzsébet egy cikkében történeti szempontból veszi szemügyre az alany, a tárgy és a *-val,-vel* ragos határozó megfeleléseit bizonyos igejelentések környezetében (E. Abaffy 1980).

Végsősoron ugyanez a probléma, a formálisan különböző felszíni bővítmények funkcionális–szemantikai összefüggése ihlette Fillmore többször is módosított, továbbfejlesztett esetgrammatikáját (Fillmore 1968, 1977), amelyben a szerző a mondatban adott esetrealizációkat a mélyszerkezeti esetkeret szemantikai különbségeiből vezeti le.

2. Ha eléggé nagy számú és változatos összetételű *-val, -vel* ragos határozót (a továbbiakban **VEL**) tartalmazó igei struktúrát veszünk szemügyre, kiténik egyfelől, hogy a **VEL** több határozói funkciót betölthet a mondatban:

- (3) *Péter kanállal eszi a levest*
- (4) *Péter kenyérrel eszi a levest*
- (5) *Péter undorral eszi a levest*

másfelől, hogy a **VEL** nem véletlenszerű, egy-egy ige vonzatstruktúráit érintő, hanem rendszeres váltakozást mutat a bővítmények közül a tárggyal és az alannyal, az ige jelentéstípusától függően. Ez az alany/**VEL**, illetőleg tárgy/**VEL** váltakozás megjelenhet úgy, hogy a vonzatcentrumban álló ige jelentése megváltozik, mint az (1) és (2) példákban láttuk, és úgy is, hogy az igejelentés változatlan marad:

- (6) *Péter vitatkozik Pállal*
- (6a) *Péter és Pál vitatkozik (egymással)*

Nem érdemes, nem is volna helyénvaló és megalapozott ezt a két találmásra választott mondat szerkezetet (mármint az 1–2-t 6–6a-val) összevetni, de az mégiscsak figyelemreméltó, hogy a jelentésváltoztató típusban a két szerkezetben egymáshoz képest mások a betöltendő szintaktikai pozíciók: tárgy és **VEL** az egyikben, tárgy és helyhatározó a másikban (az 1-ről és 2-ről lévén szó), a változatlan igejelentést mutató típusban pedig a pozíciók azonosak mindkét struktúrában, csupán az őket betöltő lexikai elemek változnak.

2.1. Az alábbiakban olyan szerkezetpárokat vizsgálók, ahol az igejelentés az esetkörnyezet változása és a lexikai környezet változatlansága mellett maga is változatlan marad.

3. A struktúrák elkülönítésének és tipizálásának fő szempontja, hogy a **VEL**-t tartalmazó (kiindulónak tekintett) szerkezet alternánsában alany-e vagy tárgy a határozó megfelelője. (Ezek a struktúrák a szinkrón nyelvi rendszerben egymás mellett vannak, feltevésem szerint nem „vezethetők le” egymásból, és egyiknek sincs primátusa a másikkal szemben.)

3.1. Az első, A főtípusba tartoznak azok a struktúrák, amelyek — egyébként az ige tárgy-as vagy tárgyatlan voltától függetlenül — alany/**VEL** megfelelést, váltakozást mutatnak.

- (7) *Péter verekszik Pállal*
- (7a) *Péter és Pál verekszik egymással*
- (8) *az erdők rétekekkel váltakoznak*

- (8a) *erdők és rétek váltakoznak egymással*
 (9) *Péter sétál Évával*
 (9a) *Péter és Éva sétál*

Valamennyi, e típusba vonható szerkezetet egységesen jellemzi, hogy az első szerkezet alanya a **VEL**-ből előálló alannyal mellérendelő, koordinatív viszonyba lép. A halmozott, koordinált mondatrészek kérdését a generatív levezetés szemszögéből vizsgálta már Pap Mária (1971), de erre az alternatív szerkezetre, amikor a koordinált mondatrészek (jelen esetben alanyok) egyike **VEL** alakban is megjelenhet az ige mellett, csak egy lábjegyzetben tér ki.

3.2. A közös jegyeken túl az alany/**VEL** megfelelést mutató struktúratípus több altípusba osztható a benne foglalt elemek szemantikai sajátosságai és szintaktikai viselkedése alapján. A (7) és (7a) példamondattal illusztrált *verekszik*-típusú ige mindig cselekvő, méghozzá 'kölcsonös cselekvés, interakció' alapjelentésű, ebből következően alanya (és a másik cselekvőt jelölő **VEL** is) mindig élő, legtöbbször pedig személy jegyű. (Az interaktív igejelentés két cselekvőt feltételez.) Az egyik cselekvő alanyként való kijelölése — ami a struktúra szintjén tetszőleges — a másikat **VEL** pozícióba helyezi; ez a **VEL** tranzitív bővítmény: az igejelentés irányulásjegyet elégíti ki. A szemantikailag azonos ige-főnév1-főnév2 viszonyt tehát a szerkezet két szintaktikailag különböző viszonyként jeleníti meg: e viszony főnévi tényezői egymással felcserélhetők, vagyis szimmetrikusak.

- (7) *Péter verekszik Pállal*
 (7a) *Pál verekszik Péterrel*

Ez a szintaktikai viszony a koordinált alanyokat tartalmazó szerkezetben az *egymással* névmási elem révén — amely fakultatív vonzat — jelölt marad(hat).

Ebben az altípusban, mint már említettem, az alany és a **VEL**, illetve a két koordinált alany túlnyomórészt személy jegyű (*beszélget, alkudozik, szövetkezik, tanácskozik, találkozik* stb.), de legalábbis élőlényt jelöl:

- (10) *a kutya viaskodik a rókával*

Figyelemreméltó, hogy az olyan kivétel, mint a strukturális jellemzők tekintetében idetartozó, de élettelen alanyt és **VEL**-t (is) vonzó *összeüt-közik* ige csak akkor alkot grammatikailag helyes szerkezetet, ha mindkét bővítményének jelöltje azonos mozgásállapotú:

(11) *az autó összeütközik a motorral,*

de helytelen az

(11a) *az autó összeütközik a fával*

mondat. Ez — az egyéb szemantikai jegyek különbségén túl — arra mutat, hogy ebben a csoportban a kölcsönösség jelentésjegye releváns a szintaktikai viselkedés szempontjából.

Észre kell vennünk azt is, hogy a szerkezet *együtt* határozóval nem bővíthető:

(12) **Péter és János együtt verekszik*

illetőleg az *együtt* kitétele mintegy „kinyitja” a struktúrát más tranzitív bővítmények felé:

(12a) *Péter és János együtt verekszik a labdáért valaki mással.*

Az *együtt* határozói bővítmény tilalmas volta éppen nem áll ellentmondásban avval, hogy az igejelentés két (vagy több) cselekvőt feltételez, hanem azt mutatja, hogy az alany-VEL vonzatösszetételű szerkezet, amely a cselekvés kiindulópontjául az alanypozícióban álló főnevet, illetve annak jelöltjét tünteti föl, tranzitív a másik főnévi összetevőre (a másik cselekvőre) vonatkoztatva.

3.3. A másik altípusba azok az igei struktúrák sorolhatók, amelyeknek alany és VEL alakú bővítménye tipikusan élettelen jegyű főnév, a szerkezetben szereplő ige alapjelentése pedig ‘viszonyulás, reláció’, amilyenek például az *összefügg, összeér, érintkezik* stb. igéké. Az alany és a VEL, minthogy itt is azonos szemantikai viszonyban van az igével, egymással fölcserélhető, vagyis szimmetrikus; az egyiknek alanyként való kijelölése a struktúra szintjén tetszőleges (közlési, kontextuális kötöttségektől függ), a másik tényezőt VEL pozícióba helyezi (tranzitív bővítményként jeleníti meg):

(13) *a víz összekeveredik a borral*

(13a) *a bor összekeveredik a vízzel*

(13b) *a víz és a bor összekeveredik egymással*

Ez az altípus struktúrális szempontból nem is különíthető el az előzőtől, csupán az ige és a főnévi összetevők relevánsan más típusú jelentése indokolja a szerkezetek külön sorolását.

Idevonhatók továbbá bizonyos ‘vhogyan viszonyuló, valamilyen viszonyra vonatkozó’ alapjelentésű melléknevek is: *azonos, egyenlő, arányos* stb. Ezek alternatív vonzatstruktúrái analógiát mutatnak az igei szerkezetekkel. Mi több, hasonló váltakozást mutatnak az *egy* számnév bizonyos struktúrái is:

(14) *a fa csúcsa egy magasságban van az erkéllyel*

Ezekre a nem igei vonzatstruktúrákra is érvényes, hogy az egyik tényező alanyként való kijelölése (amely így kitüntetett, viszonyított lesz), a másik tényezőt a függő, tranzitív bővítmény helyzetébe hozza.

3.4. A harmadik altípusba szintén jellemzően cselekvő igék struktúrái tartoznak:

(15) *Péter sétál Ágnessel*(15a) *Péter és Ágnes sétál*

Ez a cselekvő igejelentés azonban az első altípussal szemben nem kölcsönös, interaktív cselekvést fejez ki, hanem csak esetlegesen együtt is végezhető, tehát nem ab ovo, hanem csak alkalmilag két cselekvős. A cselekvő igék igen népes csoportja tartozik, illetve tartozhat ide: *ebédel, lakik, kirándul, utazik* stb. (Ebben az altípusban inkább azt a jelentésjegyet kellene megkeresni, amely kizárja valamely ige idetartozását.) Egy jelentős ige-csoport valamely más, elsősorban helyhatározói bővítmény mellett vehet maga mellé **VEL**-t:

(16) *Péter moziba megy, a padon ül, a kapuban áll stb. Évával*

Mivel a **VEL** önmagában nem alkot helyes szerkezetet ezekkel az igékkel, mondhatjuk, hogy függő viszonyban van a struktúra helyhatározójával; egyébként ebben a típusban nem kötött, hanem szabad határozó. Az *egymással* névmási vonzatot a halmozott, koordinált alanyt tartalmazó struktúrában helytelennek érezzük, mivel az igének nincsen meg az előző típusokban megfigyelt tranzitív irányultsága. Az ott tilos *együtt* határozó azonban itt kitehető, ugyanebből az okból.

3.5. Ezen kívül is mutatkozik különbség a **VEL**-lel álló, egyaránt két-cselekvős, interaktív és nem interaktív jelentésű igék szerkezetei között. A többes számú alanyt implikáló első és második személyű igealak mellett mindkét ige-fajta bővíthet **VEL**-lel:

(17) *vitakoztunk Annával*(18) *sétáltunk Annával*

Sem az interaktív igejelentést reprezentáló (17)-ben, sem pedig a nem interaktív (18)-ban nem dönthető el az (implicit) alany-ige-**VEL** struktúra alapján, hogy a **VEL** beletartozik-e az alany terjedelmébe vagy sem, vagyis, hogy

(17a) *én és te vitatkoztunk Annával*

vagy

(17b) *én és Anna vitatkoztunk egymással*

illetőleg

(18a) *én és te sétáltunk Annával*

vagy

(18b) *Én és Anna sétáltunk*

A szerkezetben szereplő **VEL** mindkét viszonyt megengedi. Egyértelműen az alany terjedelmébe tartozónak ítéli viszont nyelvérzékünk egy másik, kizárólag nem interaktív jelentésű igéket magába foglaló csoport **VEL-jét**:

(19) *Nyertünk az öcsémmel a lottón*

(20) *Elhasználtuk az összes festéket Gáborral*

Egyelőre nem tudom alaposabb elemzését adni ennek a nyilvánvaló különbségnek; releváns lehet a második csoportba tartozó igék (legalább virtuálisan) tárgyias volta. Az első csoportban — noha az alany-**VEL** bővítményeket szimmetrikusnak tartottuk — a mondatjelentés szempontjából lehet jelentősége az alany-**VEL** oppozíciónak. A tárggyal determinált mondatstruktúrákban ez a szembeállítás alkalmasint nem lehetséges. A kérdés mindenestre tüzetesebb vizsgálatra szorul.

4. A **VEL** alakú határozót tartalmazó igei struktúrák másik fő típusa (B) az, ahol az igejelentés változatlansága mellett az alternatív struktúrában a **VEL**-t tárgy váltja fel. Ezekben a szerkezetpárokban a **VEL** mellett mindig szerepel tárgy, s evvel a megmaradó tárggyal lép koordinatív viszonyba a **VEL**-nek megfelelő tárgy:

(21) *a háziasszony összetéveszti a sót a cukorral*

(21a) *...összetéveszti a sót és a cukrot*

Az idetartozó igék jelenthetnek cselekvést: *összekapcsol, egybeír, összekever* stb.; mentális műveletet: *összetéveszt, felcserél* stb.; relációt, valamilyen viszonyban levést: *összeköt*. A tárgy-**VEL** váltakozás nem érinti az alanyt, az mindig invariáns. A struktúra tranzitív összetevői közül az egyiknek tárgyként való kijelölése a másikat **VEL** pozícióba helyezi, ám a tényezők, ahogy az előző típus alany/**VEL** összetevőinél láttuk, a struktúra szintjén fölcserélhetők, szimmetrikusak:

- (22) *egybeírja az igekötőt az igével*
 (22a) *egybeírja az igekötőt és az igét*

Ez a szimmetria némely igejelentés-típus esetén nem áll fenn:

- (23) *felcseréli a falut a várossal*
 (23a) **felcseréli a falut és a várost*

Ebben nyilvánvaló szerepet játszik, hogy az ige környezetében előforduló főnevek olyan objektumokat jelölnek, amelyek nem változtatják a helyüket a cselekvés folyamatában (szemben az előző típusokkal, ahol az egyik legalább helyváltozást szenvedett).

4.1. Némely több jelentésű (cselekvő és nem cselekvő) igék struktúrái több **VEL** alakú bővítményt is megengednek egyazon szerkezetben:

- (24) *a híd összeköti a bal partot a jobb parttal*
 (24a) *a tervező híddal köti össze a bal partot a jobb parttal*

A két — különböző funkciójú — **VEL** megtűri egymást, mert az egyik (cselekvő–nem cselekvő jelentésváltozás mellett) alanyt implikál, a másik pedig változatlan jelentésváltozás mellett (legyen bár az cselekvő vagy nem cselekvő), tárgyat.

5. A legutolsónak idézett példa is mutatja, hogy a fentebb vizsgált szerkezetek korántsem merítik ki az összes szóba jöhető típust, ahol az alany, illetve a tárgy **VEL** alakú határozónak felelhet meg. Az ezenkívül számbavehető struktúrák elemzése (*a csónak orrával/a csónak orra a vízbe merül; a kislány a lámpával/a lámpa bevilágít a sarokba; Ágnes vizet tölt a pohárba/vízzel tölti meg a poharat*) egyéb struktúrális-szemantikai jellemzők figyelembe vételével, tágabb összefüggésben történhet meg.

VILLÓ ILDIKÓ

Irodalom

- E. ABÁFFY E. (1980), A mediális és az aktív bennható igék szerkezete a XVI. században. MNy. 76: 165–175.
 FILLMORE, CH. (1968), The Case for Case. In: BACH–HARMS (eds) *Universals in Linguistic Theory*. 1–88.
 FILLMORE, CH. (1977), The Case for Case Reopened. In: COLE–SADOCK (eds), *Syntax and Semantics 8. Grammatical Relations*. 59–81.

PAP M. (1971), Generatív grammatikai vázlatok a koordinációról. NyK 73: 113-128.

ZSILKA, J. (1971), Nyelvi rendszer és valóság. Budapest.

ZSILKA, J. (1973), A nyelvi mozgásformák dialektikája. Budapest.

The relationship between the adverb **VEL**, the subject and the direct object

by ILDIKÓ VILLÓ

In this paper I mean to examine alternative verbal structures. In the alternative structures the lexical constituents remain unchanged, but their syntactical role changes. The adverb with the suffix *-val/-vel* **VEL** can have many functions in the phrase, and it alternates in a systematic way with the subject and the direct object.

The first type of this structure is the one in which the adverb **VEL** is contrasted by the subject. The second subject have a coordinate relation with the other, and the phrase is symmetric. The meaning of the verb is 'interactive action' or 'relation'; either of the participant of the action is obligatory. When the first noun is indicated as a subject, the second appears as an adverb **VEL** in the phrase.

The other structure type contains phrases in which the adverb **VEL** alternates with the direct object (the subject does not change). The structure is symmetric, it may include two objects; when the first noun is in the position of the object, then the other appears as adverb **VEL**.

Because the regular relationship between subject, object and adverb **VEL** this type of verbal structure must be examined in broader perspectives.